

НАРОДНА ВЯРА И КУЛТУРА В РАЗБИРАНИЯТА НА МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ

АТАНАС ЛАЗОВСКИ

„Когато отец Матей Преображенски издаваше своите книги, сред създателите на новобългарската литература вече нямаше автори с раса и с калимявки. Последен беше Неофит Бозвели. Васил Друмев по това време — 1867—1872 г. — беше светски човек, учител, редактор на „Периодическо списание“, чак през 1873—1874 г. облече одежди на църковен служител.

Христо Ботев пишеше безпощадни сатири срещу калугери и попове. И обикновените хора измисляха свои произведения срещу бялото и черното духовенство — хумористични приказки, анекдоти, вицове, хапещи поговорки и пословици, весели песни. Богатите класи нямаха интерес да се заличава изцяло ролята на религията в народния живот, тяхното отношение беше двойствено: демонстративно подкрепяха официалните форми на религиозен живот и лицемерно в повечето случаи изпълняваха божните заповеди. При такава историческа ситуация отец Матей се трудеше в полето на новобългарската литература и в културното строителство изобщо. Фигурата му контрастираше не само сред тогавашните автори — светски лица, но и сред събратята — църковни служители. Веднъж, когато печаташе поредната си книга в печатницата на Дунавската област, застигна го с пайтон русенският владика Григорий, руга го публично, извика го в митрополията, там пак го руга — излагал духовенството с външния си вид и с „безконтролното“ си ходене насам-натам...“ (Илия Пехливанов, Преображения Матееви. С., 1985, с. 75).

Калугерското звание го задължаваше всекидневно да пропагандира и да утвърждава в съзнанието на хората религиозни убеждения. А признание на всички прогресивни личности през Възраждането беше да се борят срещу средновековния дух. По новата понятийна система *религия* и *средновековие* обикновено се свързваха твърде пряко. Калугерът Матей Петров можеше да обърне гръб на светския живот, биха го похвалили за това владиката Григорий и други като него. От всеки истински духовник се изискваше пълно отдаване в служба на бога. На младини отец Матей опита изцяло да се откъсне от гражданския живот, но по природа той беше новатор. Самата му кръв го насочваше към революционното начало. Той беше предопределен да се обрече не на бога, а на каузата на новобългарската култура и на освободителната борба на своя народ.

Как успя да съедини двете начала — революция и религия? Мнозина смятат, че те са същности, отдалечени и противоположни като северния и южния полюс. Какво представляваше религиозността на Матей Преображенски?

В литературата за него ще срещнем всякакви мнения — наричат го богомил, наричат го исихаст, изобщо еретик, сочат го и като искрено вярващ християнин. Захари Стоянов го сравнява с френските комунари, с руските nihilисти, т. е. с атеистите.

По поведение и по мислене отец Матей в известен смисъл наистина напомняше за богомилите. Вярно е също, че по едно време беше отшелник — като някогашните

сихасти. Беше еретик в най-общия смисъл на това понятие. Това не му пречеше да бъде верен служител на църквата. Изпълняваше задълженията си много по-добре от ленивите и ограничени свои събратя из манастирите. Редом с това беше водеща фигура на националната ни революция. Редом с това и някак между другото се оформяше и като самобитен представител на светската новобългарска литература.

Що е религия? Едно от онези определения, които заучавахме от учебници в гимназии и в университети гласи: Религията е „отражение на безсилието на човека пред природните и най-вече пред обществените стихии, израз на оная страна на човешкото познание, която не може да вникне в сложните процеси на развитието и тласка хората към създаване на превратни, антинаучни, фантастични представи за заобикалящия ги свят и техния собствен живот. Тя отрича практиката, опита, наблюденията и научното обобщение и построява своите възгледи върху чисто спекулативното мислене, върху лишената от материална основа фантазия на човешката мисъл.“ (Николай Мизов. Антинаучната и реакционна същност на мюсюлманската религия. С., 1958, с. 75.)

Достатъчно е да си представим монаха Матей Петров, обхванат от изобретателска страст, застанал пред Бяло море с творческата дързост да овладее силата на вълните в полза на хората, за да заключим, че тези неудържими пориви у него бяха подчертано отрицание на религиозността, каквато е представена тя в горното определение.

Все пак в книгите му навсякъде се говори за бог. Матей Преображенски искрено отпращаше молби към една вечна сила за спасение на българския народ. Укоряваше полунтелигентните безбожници. . . Какво въпрочем означаваше за него думата *бог*? „Бог е порядъчното естество, дивното съединение на стихийте, равногласието на различните естествени порядъци, дивното стремление на животните, периодическото тяхно прехождение от място на място, наследията на годишните времена едно след друго, действието на небесните тела, щото имат на земята, а най-последно непостижимото човешко сътворение.“ („Защита на православието“, с. 45.) А какво е дявол? „Всяко едно нещо, което е противно на бога, то е дявол.“ С други думи, за отец Матей *бог* — това бяха природните закони, които движат всичко във вселената по пътя на хармонията, съгласуваността, реда, растежа; *дявол* пък означаваше всяко противопоставяне на естествените закони на създанието и хармонията.

Нека да не забравяме, че книгата „Защита на православието“ не кореспондираше с богословия и с философия. Тя беше пригодена към съзнанието и понятията на обикновения народ.

Цитираното определение на понятието *бог*, както и много други разбирания на Матей Преображенски, а най-вече делата му, ни карат, четейки литература за религията и за атеизма, да му търсим място сред пантеистите. „Пантеизмът се откъсва в най-голяма степен от илюзорния бог и се приобщава към природата, към нейните реални явления, процеси и закони. И достатъчно е той да вникне по-пълно в тайните на този реален свят, за да остави на заден план цялата своя религиозна концепция за света и се довери на знанието, на завоеванията на социалния прогрес.“ (Тодор Стойчев. Атеистични традиции на българския народ. С., 1973, с. 34—35.)

В разбиранията на нашия непризнаван писател ще открием сходства с позициите и на деизма, и на свободомислещите. Вещност те не се побирала изцяло в което и да е антирелигиозно направление. Би трябвало да ги възприемаме по същество като едно цялостно осъвременяване на народната българска вяра. Българите по природно устройство, а също и по силата на ред исторически причини, никога не са се проявявали като религиозни фанатици, каквито имаше например в православна Русия, много повече в католическа Европа, да не говорим пък за мюсюлманските страни. Християнската вяра като официална религия в България беше наложена, за да служи като сила, опазваща и укрепваща държавата, насочваща културното ѝ развитие, обединяваща етническите елементи в нея и пр. През вековете на робството, както казва Тодор Стойчев в „Атеистични традиции на българския народ“ (с. 91), когато няхахме самостоятелна църква и не ни достигаха добре подготвени свещеници, нашата християнска вяра имаше „външен, отбранителен характер“, тя беше просто „белег на народността“. Пръв Г. С.

Раковски я осмисли в този аспект. Водеше се борба на живот и смърт за продължаване съществуването на българщината, а не за религиозни догми. Или по думите на Васил Друмев нашето духовенство имаше историческия дълг да сплотява народа ни за духовно оцеляване. (Избрани съчинения. Т. 2, с. 244, 1968 г.) Всичко това „е изиграло твърде голяма роля за намаляване интереса към вярата, за бягството на християнина от външните, църковните форми на религиозен живот, за опростяване и елементаризиране на идейната страна на религията“ (Т. Стойчев. Цит. съч., с. 91).

Отец Матей не си поставяше за цел да изучава теориите на атеисти като Волтер или Спиноза. Той добре познаваше положителните особености на българската народна вяра и се опитваше да ги пренасочи, да ги пригоди към общите прогресивни процеси на възрожденското ни развитие. „Гражданският закон не е противен на евангелският“ — такава беше неговата изходна позиция („Защита на православието“, с. 228). Тук изобщо е един от ключовете за проумяване на нестандартния му идеен свят.

На човека е дадена свободна воля. Той е длъжен, докато е жив, да твори добри дела, защото „вяра без дела е мъртва“. Но кои дела са *добри*? Трябваше ли той, монахът, с оръжие да тръгне срещу анадолците редом с останалите воини от първата българска легия в Белград? Беше убивал турци и като хайдутин през 1863 г. А когато започна планомерната си просветителско-революционна дейност през 1864 г., позволяваше си да измисля легенди примерно като тази: Някога цар Иван Шишман забил в земята една главня и казал, че когато това обгорено дърво отново се разлисти, ще бъде знак, че е дошъл часът за освобождение. . . Отец Матей чул, че някой някъде си видял главнята: тя оживяла, тя пуснала млади ластари!

Замислял още да зарови някаква стара икона, после да я открие „случайно“, да разпространи нашироко слуха, че е чудотворната, на мястото да се построи нов манастир и той да служи за убежище на националреволюционерите. . . Не бяха ли това греховни игри с наивните религиозни чувства и със суеверията на неговите неграмотни и малограмотни съвременници? Нима такива дела бяха *добри*?

„За него нямаше нищо свято, освен благоденствието на народа му“, писа Захарий Стоянов в „Записки по българските въстания“.

Въпреки дългогодишното му участие в черковната борба, въпреки че книгата му „Защита на православието“ изигра важна роля в борбата с американските протестантски мисионери, на Матей Преображенски не беше признато никакво място в историята на българската православна църква. Защо?

Представяйки подвижните, гъвкавите, жизнени позиции на българската простонародна вяра, чужда на догми и фанатизъм, той неизбежно влизаше в противоречия с официалното православие. Тази е причината народополезната дейност на преображенския монах да се окаже в ценностните критерии на църковните историци, пък и в мерките на критиците на религията някак странна, странична и недостойна за внимание. Официалният оценъчен апарат и до днес не може да свърже като равностойни например успешните дипломатически ходове на водачите в църковната борба до 1870 г. със „самодейните“, но широкомащабни и реалистични замисли, писания, проповеди, организаторски начинания на неуморимия монах. Не само в очите на русенския владика той се отразяваше само като един дрипльо, несериозен човек, срам за българското духовенство.

Иденте и делата на Матей Преображенски се разполагаха и тук с по-различна логика в историческите процеси. Те не се предопределяха ни най-малко от книжовнически теории и от религиозно-догматически предписания — бяха в непосредна, пряка зависимост от непрекъснато променящите се обективни сложни реалности. Той караше сякаш напряко през просото като нерегламентирана сила, несъразмерна фигура в официалните схеми, един като че ли примитивен и твърде често „неправилен“ ум. Даже най-ленивите и ограничени негови братя можеха високомерно, презрително даже да го гледат от позициите на строго спазвани от тях установени норми, благодарение на които се гарантираше твърде паразитното им, с привидно достойнство съществуване.

Отец Матей беше проникновен познавач и тълкувател на Библията. В това ще се убеди всеки, който прочете дори само отделни страници из „Защита на православието“. Той знаеше наизуст цели части от Стария и особено от Новия завет. Дълги години беше тълкувал тези колкото мъдри, толкова и противоречиви текстове. Основно беше проучвал всички останали важни книги на православието и на християнството изобщо. Решавайки обаче актуални граждански проблеми, той никога не се ръководеше от заучени цитати. Знаеше много добре какво би приел — какво би отхвърлил народният разум. Книгата „Молебни канони“ съдържа молитви за болести, но в предговора са казани неласкави думи за сяло вярващите в молитвите като универсално средство за лечение. Заболяванията и лечебният ефект на молитвата са представени преди всичко от материалистическа гледна точка. Сякаш школуван лекар се бори с невежеството. В „Приказки“ също (на с. 106) повтаря, че болестите не се оправят с молитви, те са последно средство само в случаи, когато болестта се окаже непозната за медицината или пък е нелечима. . .

Така Матей Преображенски свързваше научно познание и престоноародна вяра. Не ги противопоставяше. Улесняваше попове и монаси с книгата си, като им предлагаше отпечатани най-често четени молитви. Така изпълняваше дълга си като църковен служител. Редом с това като носител на прогресивни възрожденски идеи внушаваше материалистически разбирания. Книгата „Молебни канони“ може да бъде отречена и осмяна от всеки самонадеян днешен и тогавашен „истински“ материалист. Какво от това? Нейният автор вършея програмирана, реално полезна, исторически ориентирана дейност. Той беше намерил верен път за ефикасно раздвижване и обогатяване на изостаналото народно съзнание.

Много нюанси и нестандартни ходове има в поведението на Матей Преображенски като строител на духовната ни култура. Мисленето ни досега не е съмылено да побере и разтълкува неговото винаги конкретно, несхематично и все пак целенасочено, принципно участие в градежите. Оценъчните ни форми твърде често пропускат най-важното като нищо незначешо или просто като малоценно. Лесно е така, но е неоправдано, непростимо исторически. Необходимо е всекиму да се даде своето, казваше Васил Левски.

Возрожденското духовно развитие според Отеца трябваше да се опре на съществуващата народна вяра. Затова търсеше понятия, които в паралел да покриват или пряко да се свързват със заварени разбирания: *закон божии* той казваше, че е нещо сродно със *закон граждански*, *вярата в бога* е и *вяра във вечното съществуване на националния живот*, *пътят за спасение на душата* трябваше да води към *пътищата за развитие на духовната култура на съвременна България* и т. н.

В „Защита на православието“ са изречени много силни думи срещу безбожниците. Христо Ботев беше един от безбожниците. Дали и него виждаше в лоша светлина обитаващият манастирската килия книжовник? Не! Той беше между първите разпространители на стиховете му като песни, разнясяше вестниците му, така съдействуваше за утвърждаване на авторитета и славата на атеиста — поет и публицист — сред най-широките слоеве на възрожденското ни общество.

Дори когато не стъпваше в църква, обикновеният българин, обезверен от дошья пример на разни попове, калугери, владици, казваше в минути на размисъл: „Има една сила. . .“ Отец Матей идваше при такива хора, за да им внуши, че тази сила е природният закон, който е едносъщ за цялата вселена, за цялото човечество и се проявява в безброй частни закони за общественото развитие и за мъртвата природа.

Той внушаваше тази мисъл според възможностите на съзнанието на конкретния човек да я възприеме като обобщение на собствените практически опит. Използуваше евангелски образи, но ги „превеждаше“, т. е. разясняваше ги като иносказателни образи на едно положително знание, което може да се изведе от съвсем достъпни всекидневни наблюдения. Той знаеше, че народната вяра досега е играла роля на всеобхващаща сила, давала е единство на народния живот, обединявала е духовните енергии на милиони хора. Ако тя не бъде заменена с нещо равностойно, разпадането на създа-

дените през вековете ценности ще бъде непредотвратимо. С тази тревога отец Матей се нахвърляше срещу претенциозните, но бедни духом безбожници. Дразнеха го онези учени-недоучени българи, понатрупали знания, но не и познания, зазубрили по нещо ново, без то предварително да ги е интересувало като тревожен проблем на времето. Такива хора днес наричаме полуинтелигентни.

Непризнаването на нищо свято над човека, пренебрегването на законите — нравствени, правни, природни, — това беше за отец Матей безбожието. Понятието *безбожен* за него беше равно на *безнравствен, беззаконен, противоестествен*. Атеистът Христо Ботев се пожертвува в борбата за народна свобода. Отец Матей беше на един фронт с него. Молитвата им беше почти еднаква: да стигнат силите за служене до последен дъх на бога на разума.

Преображенският монах без колебания разпозна у Христо Ботев величавия дух. Както вече казах, той популяризираше творчеството му. Благоразположението за съжаление беше едностранно, не беше взаимно. Ударите, които Ботев нанасяше върху религията и върху попщината, несправедливо падаха и върху Матей Преображенски. „Под влияние на известни социалистическо-утопически и nihilистически възгледи за религията той твърде често борави с най-общи и абстрактни понятия за вярата на свещеника, отъждествявайки всяка религия и всяко духовенство с пълната духовна и политическа ретроградност и реакционност. . . откъсвайки се от конкретната историческа обстановка, без да отчита специфичната за времето социална психика на българина, свързана все още твърде силно с влиянието на религията и църквата. Ако Каравелов преувеличава ролята на българския духовник през Възраждането, то Ботев, обратно, стига до другата крайност: недооценява и отрича почти изцяло тази роля, отъждествявайки въобще служителите на църквата с чуждите и враждебни на народа социални сили.“ (Тодор Стойчев. Общество и религия. С., 1978, с. 80.)

Пръв през Възраждането писа срещу монашеството и манастирите Тодор Бурмов в „Български книжици“ IV, 27, с. 541, 1862 г. През 1867 г. излезе и отделна негова брошура „Съвременните калугери наши“. Бурмов се бореше и срещу пропагандата на протестантите, но се оказваше до тях на една позиция по отношение на нашето черно духовенство. Просветителят П. Р. Славейков също не обичаше духовенството. С други думи, обитателите на манастирите през 60-те и особено в началото на 70-те години на миналия век биваха атакувани отвсякъде: от революционери, от просветители, от протестанти, та даже и от автори с по-консервативни разбирания.

Матей Преображенски посвети на този въпрос цялата шеста глава на книгата „Защита на православието“ (с. 84—116). Конкретен повод за написването ѝ стана статията във в. „Македония“ — „Калугерството и калугерите“, започваща от брой 53 и завършваща в бр. 55, 1870 г. Не е подписана. Според отец Матей авторът ѝ е българин протестантин. Няма да се отклонявам в разясняване на въпроса, защо П. Р. Славейков като редактор пусна във вестника си толкова крайни нападки срещу нашите манастири. Това е частен момент из извънредно сложните обстоятелства в хода на черковната борба. По-важно е тук да проследя позицията на писателя монах, който беше едновременно революционер, просветител, църковен служител, та в някои отношения сякаш даже и „консерватор“. Неговият гняв предизвикваха едностранчивостта на оценките, приързаността на решенията за съдбата на институцията, която беше просъществувала векове, смесването на нещата в една реалност, която той много по-добре от критиците ѝ познаваше. Отец Матей имаше пълни основания да се чувства засегнат, защото фактически при нападките без уговорки, без разграничения той попадеше под един знаменател с владиката Григорий — туркофил и предател, или пък с Йосиф, верен най-напред на кариерата си и т. н. Емигрантите в Румъния и другаде напрегнато следяха политическите ходове и деянията на висшето духовенство. Те научаваха и не прощаваха грешните стъпки на този или онзи високопоставен отец. Обаче онова, което вършеха отец Матей, поп Минчо Кънчев, Сава Катрафилов, дякон Викентий, поп Харитон и още много други по-малко известни или съвсем неизвестни църковни служители те не можеха да го узнаят, и не биваше. Манастири като Дряновския, Преоб-

раженския, Троянския или пък като „Св. Петка“ край Асеновград бяха убежища на дейците на националноосвободителното движение. Нима трябваше да се тръбни, че поп Сава Катрафилов даваше в Араповския манастир познания на учениците си и по военно дело! Отец Матей не можеше да изтъква подобни силни факти, за да доказва, че в едно съсловие има всякакви хора. Дали всички цивилни лица бяха по-добри българи от калугерите само защото бяха цивилни? А нима всички богати българи от онова време бяха контрареволуционери? Такова мислене беше чуждо на отец Матей. Нека да не смесваме, писа той в „Защита на православие“, настоящото състояние на институцията с нейното дългосрочно предназначение. Протичащият момент не е единствена база за правене на генерални заключения. Представите на отделния човек не характеризират поведението на всички представители от същото съсловие. Призивите за разгонване на монасите и за разрушаване на манастирите гневяха не религиозния фанатик в него, а гражданина на Възраждането, който проникателно съобразяваше, че за да векува новобългарската култура, трябва у хората постоянно да се възпитава почит към създаденото в миналото. Религиозната страхопочит към религиозните храмове постепенно се изчерпваше — тя трябваше да се трансформира в ново чувство: „Народът ако не може йоще да почувствува полезността на м-рите и ако не щат да ги имат за почит и елавие, а поне за разходка не са ли полезни? Защото е то общо място и входът му е от никого невъзбранен. И сега е то общо място и на всичкий. И само то е останало общонародно място от стари години, а друго нямаме нищо — всичко са изпратили в чуждо отечество. Защото, когато гръцизмът беше завладял в България, освен едни манастири, и те голи и обрани от лъжепастирите и едвам стоят, що са не паднали, друго нищо не ни е останало. . . И вий трябва не да мислите да ги разваляте, но йоще да ги запазите и подкрепяте, да ги подновявате и на най-голяма чест да ги имате като една стара антика“ (с. 110—111).

Да си представим за миг само каква загуба за народа ни от културно-историческа гледна точка щеше да бъде обезлюдяването и разрушаването на манастирите още през миналия век. С верния си исторически поглед по-добре от всеки друг отец Матей ги осмисли и като бъдещи паметници на културата в свободна България.

Религията, писа Карл Маркс, „е общата теория на този свят, неговият енциклопедически компендиум. . .“ Така виждаше и отец Матей мястото на християнството в отминалия живот на българския народ — една обща рамка на *всичкото*, което е било битие народно. Не можеше да се постави категорична граница между религия и светска култура, между евангелски внушения и самородни нравствени разбирания, формиращи в практиката на многовековните български взаимоотношения.

Църквата и религията по онова време с всичките им наши си особености все още имаха основна роля в народния живот. За обикновения човек вярата беше първа опора за душата. С това исторически възлово обстоятелство божиат служител от Преображенския манастир не можеше да не се съобразява. Той беше велик ум, именно защото умееше да съчетава разнородни същини; защото виждаше нещата едновременно от различни гледни точки, в движение, в развитие.

Той беше извънредно сложна, истински модерна личност. Беше вярващ, но като Петър Берон. И като П. Р. Славейков, като Иван Вазов — вярваше в безсмъртието на човешкия дух, във вечността на добрите човешки дела. Беше близък с вярата си и на простия народ. Нестинарката Кера Йорданова през 40-те години на този век казала пред изследователя: „За тук какво ни трябва — нищо не ни трябва. Там да има кой да ни посрещне и приеме. А хората мислят все за тук. . .“ (Е. Шаранков — Нестинарство — същност и прояви, 1947 г., с. 45.) С привидна наивност пред невъздържания Стефан Стамболов Матей Преображенски изрекъл нещо подобно малко преди края на живота си: търпя лишения и мъки заради народа си — така за спасението на своята душа се трудя, друго не ми трябва. . .

„Има една сила. . .“ — казваха българите тогава. Тази божествена сила беше и у него, у обичания от всички добри българи Отец Матей. Хората я усещаха, доверяваха

й се. Те го чакаха, готови бяха да го следват във всичко. Разпознаваха у него истинския апостол, новия апостол на Възраждането.

В много по-голяма степен религията беше оказала формиращо въздействие върху съзнанието например на Илия Блъсков, играеше съществена роля в просветителската и в писателската му дейност. Това обстоятелство не попречи нито на неговите съвременници, нито после на литературните историци да го оценят като светски писател — един от първите белетристи в новата българска литература. Илия Блъсков носеше костюм, а не расо. Външният знак „религиозен“ като отрицателен знак автоматически се полагаше сякаш по закон на светопрображенския монах въпреки новаторския дух на неговото творчество и въпреки онази негова неусетна, безшумна и безгранична вътрешна свобода, за която и ние, днешните българи, само можем да мечтаем.